

ENDERUN DERGİSİ
JOURNAL OF ENDERUN

Makalenin
Gönderim Tarihi:
30/09/2021

e-ISSN: 2618-592X
YIL/YEAR: 2021 CİLT/VOL: 5 SAYI/ISSUE: 2

Makalenin
Kabul Tarihi:
13/10/2021

Çevrimiçi olarak / Available online at www.dergipark.org.tr/tr/pub/enderun

**DEVLET, TOPLUM VE DİN ÇERÇEVESİNDE TÜRK YÖNETİM
GELENEĞİ ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME**

A GENERAL EVALUATION ON TURKISH MANAGEMENT
TRADITION IN THE FRAMEWORK OF STATE, SOCIETY AND
RELIGION

Dr. Öğr. Üyesi Mutlu SESLİ

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Adalet Meslek Yüksek Okulu,

E-mail: mutlu_sesli@hotmail.com, ORCID Numarası: 0000-0002-1009-0041

ÖZET

Devletler toplumların sosyolojik karşılıklarıdır. Toplumlar ise din, ekonomi, kültür gibi toplumsal yapıların toplamından ibarettir. Toplumları toplumsal yapı kurumu olan dini inançları, dini ritüelleri etkilemektedir. Bu yüzden din, toplum ve devlet arasında güçlü bir bağ vardır. Bu durum tarih boyunca Türk yönetim geleneği üzerinde de etkisini göstermiştir.

Çalışmanın amacı din devlet ilişkisini siyasi ve hukuksal zeminde inceleyen laiklikten öte Türk yönetimi geleneğinde devlet, toplum ve din ilişkisini açıklamaya çalışmaktır. Türk devlet geleneğinde dinin toplumu belirleyici gücünün yanında devletin de dine biçtiği rol toplumu etkilemiştir. Çalışmada Türk devlet geleneğinde iktidarın meşruiyeti ve siyasal aracı olan dinin geçmişten günümüze toplum ve devlet katındaki etkileri örneklerle anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Toplum, din, devlet, meşruiyet.

ABSTRACT

States are the sociological counterparts of societies. Societies consist of the sum of social structures such as religion, economy, culture. Their societies, on the other hand, affect religious beliefs and religious rituals,

which are social structure institutions. Therefore, there is a strong bond between religion, society and the state. This situation has also shown its effect on the Turkish administrative tradition throughout history.

The aim of the study is to try to explain the relationship between state, society and religion in the tradition of Turkish administration, rather than secularism, which examines the religion-state relationship on a political and legal basis. In the Turkish state tradition, besides the determining power of religion in the society, the role of religion in the state has affected the society. In the study, the effects of religion, which is the legitimacy and political instrument of power in the Turkish state tradition, from the past to the present, on the level of society and the state have been tried to be explained with examples.

Key Words: Society, religion, state, legitimacy.

GİRİŞ

Göktürk Devleti Hakanı Bilge Kağan'ın, Budist mabedi yaptırmak istediğinde veziri Tonyukuk'un "savaşı ve hayvan etini yasaklayan ve miskinlik yaratan bu dinin kabulü, Türkler için bir felaket olur" cevabı, dinin toplumu var eden öğeler üzerinde nasıl bir etkide bulunacağı ve böylelikle toplum hayatına nasıl şekil vereceğini göstermesi bakımından özel bir örneği gösterir (Coşkun, 2016: 127). Çünkü göçebeliliğin ve hayvancılığın esas olduğu bir toplumsal yapıda hayvan etini dolayısıyla hayvancılığı yasaklayan bir dinin tutunması toplumsal gerçeklerden uzaktır (Kazancı, 2005: 13). Kabul edildiğinde ise Türklerin yaşam tarzlarını tamamen değiştireceği bir gerçektir.

Din toplumsal yapıyı belirleyen en önemli etmenlerden bir olarak kabul edilmektedir. Örneğin Türkler tarafından İslam dini kabul edildiğinde Türklerin yavaş yavaş yerleşik hayata geçtiği görülmektedir. Din toplumsal yaşamı yeniden dizayn ederken bu değişim siyasal yapıyı yani devleti de etkilemiştir (Coşkun, 2016: 128). Çünkü devlet toplumsal yaşamdaki tüm sosyal ilişkilerin gerçekleştiği yapıdır. Devlet yapmış olduğu faaliyetlerin toplumsal yapıda dinin yayılması ve içselleştirilmesinde de büyük etkisi mevcuttur. Örneğin İmparator Konstantinus'un 313 yılında Milano fermanıyla Hristiyanlık dinini kabul etmesiyle Hristiyanlık, devlet dini haline gelmiş ve devletin gücüyle yayılmaya başlamıştır (Ağaoğulları ve Köker, 1997: 64). Bu örnek devletin dinin konumunu belirlemesi bakımından güzel bir örneği teşkil eder. Dolayısıyla din, devlet ve toplumsal yapı arasında ayrılmaz ve birbirlerini etkileyen bir ilişki mevcuttur. Bu ilişkinin Türk yönetim geleneğinin oluşmasında diğer devletlerden farklı

oluştığı söylenebilir. Çünkü toplumsal yapının belki de en önemli unsuru olan din hem toplumu hem de devleti etkilemesi bakımından önemlidir.

Devletler toplumların sosyolojik karşılıklarıdır. Toplumlar ise din, ekonomi, kültür, nüfus gibi toplumsal yapıların toplamından ibarettir. Toplumları ise toplumsal yapı kurumu olan dini inançları, dini ritüelleri etkilemektedir. Bu yüzden din toplum ve devlet arasında güçlü bir bağ vardır. Bu çalışma da din ve devlet arasındaki laiklik sorunsalının ötesinde din, toplum ve devlet arasındaki ilişkinin Türk yönetimi üzerindeki etkisini değerlendirmektedir.

1. KAVRAMSAL OLARAK TOPLUM, DİN VE DEVLET

Her organizmanın bir yapısı olduğu gibi, bir organizma olarak kabul edilen toplumun da bir yapısı vardır. Teknik olarak yapı kavramı, öğeler arası bağımlılık ilişkilerinden oluşan bir bütünlüğe işaret eder. Örneğin, bir binanın yapısı denildiğinde yapı, temel, duvar, çatı, sütun gibi başlıca öğeleri kapsamakta ve bu öğeler arasındaki bağlantılar ve ilişkilerden oluşmaktadır (Gökçe, 1996: 5). Dolayısıyla yapı, kendisini oluşturan öğelerin toplamına eşittir. Diğer bir deyişle yapı kendisini oluşturan parçaların bir bütünüdür. Bu açıklamalara göre toplumsal yapı denildiğinde toplumda organize olmuş veya bir araya gelmiş sosyal ilişkiler ile bunların karşılıklı etkileşimlerinden ortaya çıkan bir bütünlük anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle, toplumsal yapı dendiğinde bireyler arası ilişkilerin ortaya çıkardığı kurum ve grupların toplamından oluşan bir bütün kastedilmektedir. Bu kastedilen ilişki çok taraflı olduğundan karşılıklı bir etkiden söz edebiliriz. Bu nedenle de toplumsal yapıyı oluşturan öğeler ya da parçalar karşılıklı etkileşim yaparak bir takım işlevlerle birbirlerini biçimlendirir. Bu nedenle toplumsal yapı bir toplumun nasıl düzenlenmiş olduğunun bir göstergesi ve toplumdaki organize olmuş sosyal ilişkilerin bir bütünü, bir toplamıdır. Toplumsal yapıyı oluşturan ana unsurlar ise, bireyler değil, bireyler arasındaki seçilmiş roller (karı-koca, hoca-öğrenci, usta, çırak) ve aile, eğitim, ekonomi, siyaset ve din gibi toplumsal örgütlenmelerdir (Türkkahraman, 2009). İşte toplum kavramı da üzerinde görüş birliğine varılmış tek bir açıklama bulunmasa da büyük bir insan topluluğunun içinde yaşanan bu seçilmiş roller ve kurumların oluşturduğu ilişkiler bütünü toplamı olarak tanımlanabilir (Omay, 2010: 63-64). Toplum “belirli bir coğrafyada yaşayan, ortak yaşanmışlıktan dolayı aralarında bir duygusal bütünlüğü olan, kendini oraya ait hisseden ve aralarında kurallara dayalı düzenli/sistemik etkileşim olan insanlardan oluşan bir yapı” olarak da tanımlanmaktadır (Zencirkıran, 2019: 3).

“Din” kavramı ise Batı dillerinde Latince ‘religion’ sözcüğüne

karşılık gelmektedir. Sözcük, ‘religare’ yani ‘bağlanmak’ kökünden gelmektedir. Bu sözcük başka anlamlarının yanında insanların din yoluyla birbirlerine ve Tanrı’ya bağlanmaları anlamını da taşımaktadır. Başka bir görüşe göre ise “din” sözcüğü ‘religere’ kökünden gelmekte ve “bir işi tekrar tekrar ve dikkatlice yapmak” anlamındadır. Burada bahsedilen “tekrar etmek” eylemi ile ibadet ve ayinlerin sürekli yapılan davranışlar olduğu ifade edilmek istenmektedir (Günay, 1998: 193).

Kavramsal anlamda “din”in pek çok tanımı bulunmaktadır. “Din” toplumun bazı mekanizmalarını devam ettirmeyi sağlayan öğrenilmiş fikir kalıplarından birisidir (Mardin, 1995: 51). İnsanların mutlak varlık olan “Tanrı” ile iletişim kurmasını sağlayan bir dizi sembolik yapılar ve bunların eylemler şeklinde hayata yansımalarıdır (Özay, 2006: 39). Bir başka tanıma göre ise din “toplumu bir arada tutan ve varlığını devam ettirmede yardımcı olan inançlar manzumesidir” (Cox, 2004: 19-24). Dinamik psikososyal bir derinliğe sahip olan din birey ve toplumu etkileyen içeriğe sahiptir (Avcı ve Köroğlu, 2021: 362).

“Din”i altyapı kurumu olan ekonomi tarafından oluşturulan bir unsur olarak gören Marx ve Lenin “din”i halkın bir afyonu olarak tanımlarken Engels da Anti-Duhring’de “din”i “.....her din, insanların günlük yaşayışını egemenlik altında bulunduran dış güçlerin, onların kafalarındaki düşlemsel yansımalarından, dünyasal güçlerin içinde dünyaiüstü güçler biçimine büründükleri bir yansımadan başka bir şey değildir” olarak tanımlayarak olumsuz anlamda yorumlamıştır (Engels, 1995: 358-359). Berger ise dini şöyle tanımlamaktadır. “din, kendisiyle kutsal bir kozmozun kurulduğu insani bir çabadır” (Berger, 1969: 25-28). Bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak toplumsal yapının ana unsurlarından kabul edilen “din”in yukarıda olduğu gibi birçok farklı tanımları yapılsa da hemen hemen hepsinde ortak bir özelliğin varlığını gözden kaçırmamak gerekmektedir. Bu ortak özellik başka bir ifadeyle her birinde bulunan ortak nokta “din”in “kutsal ve aşkın bir otorite”ye dayanmasıdır (Er, 1998: 3-4). Genel olarak bakıldığında bu özellikleri ile dinin toplumları bir arada tutan ve bağlılıklarını artıran sosyolojik bir kurum olduğu anlaşılacaktır (Çelik, 2018: 68). Diğer taraftan toplumsal yapının bir unsuru olan dinin, birey üzerinde kontrol ve baskı gücüne sahip olan denetleyici imgeleri bulunmakta ve bireylerin toplumda nasıl davranması gerektiğini ifade eden birtakım yaptırımları da bulunmaktadır (Yam, 2021: 484).

Devlet ise; geçmişten günümüze yapısı, kurumları, fonksiyonları, birey ve toplumla ilişkileri ve hayatımızı doğrudan etkileyen karar ve uygulamaları ile siyasi tartışmaların odağındadır. En demokratik olanından

en otoriter ve totaliter olanına kadar bireyler ve toplumlar üzerinde başka hiçbir kurumun sahip olamadığı yetkiye ve belirleyiciliğe sahiptir. Bu nedenlerle devleti bazıları “en yüce kurum” ya da “kurumlar kurumu” kimileri “Leviathan” olarak adlandırmakta kimileri ise “geçici bir kötülük” olarak değerlendirmektedir (Özipek, 2006: 71). Grotius’a göre devlet, “üyelerini bir hukuk düzeni içinde korumak ve onların çıkarlarını gerçekleştirmek amacıyla oluşturulan, özgür insanların yetkinleştirilmiş bir birliğidir”. Platon birlikte yaşama zorunluluğundan doğan bir kurum olarak tanımlarken, Aristo’ya göre doğal bir oluşumdur. Bodin devleti birçok ailenin ve onların sahip olduğu şeylerin bir araya getirilmesi ile oluşan egemen bir güç olarak tanımlarken, Locke, Rousseau’ya göre devlet toplumsal sözleşmenin bir ürünüdür (Oppenheimer, 2005: 28-30). Özetle devlet; belli bir toprak parçası üzerindeki insan topluluğuna dayanan ve bulunduğu topraklarda meşru otoriteye sahip, adaleti, toplumsal düzeni kısaca toplumun her açıdan iyiliğini sağlamaya yönelik siyasal bir örgütlenmedir (Daver, 1968: 156). Tanımlardan anlaşılacağı üzere devletin insanların bir arada yaşamaktan kaynaklanan sorunlarını çözmek için icat edildiğini söyleyenlerin yanında, onun kökenini, insanlar arasındaki çatışmada arayanlar da mevcuttur. Ayrıca devleti ilahi bir iradenin ürünü kabul eden ve aklın ulaştığı en yüce kurum olarak görenler de bulunmaktadır (Özipek, 2006: 72). Bu tanımlamalardan hareketle devletlerin siyasal yapı olmanın ötesinde işlevleri vardır denilebilir. Devlet toplumsal yapının ve bireylerin yönetilme kültürlerinin birer fotoğrafıdır. Dolayısıyla devletleri toplumların sosyolojik özetleri olarak görmek mümkündür (Çelik, 2018: 61). Bu yüzden devlet bulunduğu toplumdan etkilenir ve onu etkiler.

2. DEVLET, TOPLUM VE DİN İLİŞKİSİNE ANALİTİK BİR YAKLAŞIM

“Din” kavramının tanımlamalarından yola çıkarak “din”in insanlık tarihi kadar eskilere uzanan bir tarihi olduğunu söyleyebiliriz. “Din” ve buna bağlı “din” kurumu tarihin her döneminde bireyleri, toplumsal yapıyı, siyaset kurumunu ve devleti etkileyen en önemli kurumlardan birisi olagelmıştır. Öyle ki, tarihin ilk dönemlerinden itibaren, insanın var olduğu her yerde herhangi bir dine inanmayan insanlar olmakla birlikte, genel olarak dini inançtan yoksun olan bir topluma bugüne kadar rastlanılmamıştır (Keskin, 2004: 8). Bergson (1962: 127)’a göre geçmişte bilimsiz, sanatsız, felsefesiz toplumlar olmuştur fakat hiçbir zaman dinsiz bir toplum olmamıştır.

Toplumun hem bir ürünü hem de toplumu inşa edici katkısı ve buna

bağlı kültürel bir öge olarak kabul gören “din” zaman içinde değişen ve gelişen bir dinamiğe sahiptir. Çünkü “dini” de içine alan kültür değişen, gelişen kısaca dinamik bir içeriğe sahiptir. Bu anlamda kültürün oluşmasında ve değişmesinde “din”in yanında birçok öge bulunmaktadır (Bahar, 2005: 63). Dolayısıyla “din” kültürün bir parçası olarak temel toplumsal kurum, toplumsal yapı içinde önemli bir yapıtaşdır ve nesilden nesile aktarılır (Duman, 2006: 524; Barbier, 199: 130; Yumni, 1994: 151).

Toplumsal yapı içindeki din toplumu ‘düzenlemek’ ve ‘yapılandırmak’ amacıyla belirli kurallar koyar (Keskin, 2004: 16). Tarihsel süreç içinde din’in etkinliği değişmiş olsa da toplumsal yapıyı oluşturan diğer kurumlar olan hukuk, siyaset, ahlak, kültürle sürekli bir etkileşim halinde olmuştur (Duman, 2006: 524). Başka bir deyişle din toplumsal örgütlenmenin gelişmiş bir biçimi olan devlet üzerinde etkisini geçmişten günümüze farklı şekillerde devam ettirmektedir. Yani din, devleti hukuk, siyaset, gibi yollarla etkilemektedir. Hatta devletin oluşmadığı toplumlarda dahi hükümdar ilahlara, ruhani krallara rastlanmıştır (Wach, 1987: 21). Günümüzde de meşruluğunu dinden alan birçok devlet bulunmaktadır. Kısaca din devletli ve devletsiz toplumları etkileyen unsurların başında gelmektedir.

Devleti de etkileyen dinin toplumsal yapı içindeki yeri ve etkisine ilişkin görüşler iki ana başlıkta toplanabilir. Bunlardan birincisi aklın ve ruhun maddeyi yarattığını öngören, din ve toplumsal yapı arasındaki ilişkiler konusunda dinin toplumsal yapıyı belirlediğini bu yönde devlet kurumunu etkilediğini savunan işlevselci görüştür. İkinci yaklaşım ise toplumsal yapının dini belirlediğini savunan materyalist görüştür (Yücekök, 1987: 159). Bu kuramsal yaklaşımlar din-devlet ilişkisinin boyutuna direkt etkiye bulunan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bu ilişki laiklik-laikçilik-sekülerizm ayırımına katkıda bulunmuştur.

2.1.Dinin Toplumsal Yapıyı Belirlediğini Savunan Görüşler

Din-toplumsal yapı arasındaki ilişkilerde dinin belirleyici olduğunu savunan ve aklın ve ruhun maddeyi yarattığını öngören işlevselci yaklaşım, toplumun varlığını devam ettirebilmesi için toplum içindeki tüm unsurların birbirine bağımlı birimler olduğunu savunur. Birbirine bağımlı birimlerden biri de dindir. Bu yaklaşım, dinin toplumda nasıl bir görev üstlendiği üzerinde durmaktadır (Özay, 2006: 30). Durkheim’in öncülüğündeki bu yaklaşım toplumsal yapı içindeki tüm kurumların karşılıklı olarak birbirini etkilemesi ve belirlemesinden hareket etmektedir.

Bu yaklaşım toplumsal yapıdaki bir sosyal davranış veya bir

kurumun mutlaka bir fonksiyon yerine getirdiğini düşünmektedir. Bir fonksiyon icra etmezse toplumda kalıcı olamayacağını savunur. Toplumdaki kurumlar insanların ihtiyaçlarını gidermeye yöneliktir. Din de bu ihtiyaçları gideren kurumlardan bir tanesidir. Din bütün toplumlarda kimlik, aidiyet gibi işlevleri yerine getirir (Wallace ve Wolf, 2002: 56). Devletin kurumları üzerinde büyük etkisi bulunmaktadır.

E. Durkheim, işlevselci (fonksiyonalist) yaklaşımın en önde gelen temsilcilerindendir. Toplumun, kendine has özelliklerden oluşan ve başka hiçbir şeye benzemeyen bir gerçeklik olduğundan bahsetmektedir (Durkheim, 1976: 148). Durkheim, toplumsal bir gerçeklik olan dinin modern toplumlarındaki değişimi üzerinde durmuş ve dine “birey kültürü” adını vererek Dinsel inançların daima toplumun malı olduğuna inanmıştır (Davis, 2004: 298; Challaye, 1960: 24). Durkheim, toplumsal gerçeklik olarak dini “kutsal şeylerle ilgili inanç ve amellerden meydana gelen ve bu inanç ve amellerin kendisine inanıp bağlananları manevi bir birlik meydana getiren bir cemaatte birleştirdiği dayanışmalı bir sistem” şeklinde tanımlamış ve dinin toplumsal kontrol ve bütünleşmesinin sağlanmasındaki rolüne vurgu yapmıştır. Bu bakış açısı ile “din”i toplumu oluşturan “temel unsurlar”dan biri olarak görmektedir (İnan, 2013: 399). Diğer bir deyişle bir toplumda dini ve dini değerleri zaruri olarak kabul etmektedir (Kehrer, 1968: 101).

İşlevselci ekolün diğer bir temsilcisi Talcott Parsons’a göre ise din, sosyalleştirme, meşrulaştırma ve anlamlandırma gibi fonksiyonları yerine getirir. Bu bağlamda din, bütünleşme aracıdır (Kurt, 2008: 80). Parsons’a göre din, bir toplumda değerleri oluşturabilir, kuralları oluşturur ve şekillendirebilir, toplumsal rolleri öğretmek kişilik ve davranış sistemlerine yol gösterebilir (Davis, 2004: 302).

Resmi anlamlandırmak ve konunun anlaşılmasını mümkün kılmak için Max Weber’in Protestanlık ile kapitalizm arasındaki ilişkiyi ortaya koyan “*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*” adlı eserine de değinmek gerekir. Dinin toplumu belirlediğini savunan Weber’e göre, din ve ekonomik olaylar karşılıklı olarak birbirine bağlı olup, dinsel yaşam biçiminin de belli coğrafi, siyasal, toplumsal ve ulusal sınırlar içinde işleyen ekonomik ve siyasal etkenlerden de fazlasıyla etkilenebileceğini de söyler. Weber, Batılı devletlerde ortaya çıkan Kapitalizmin, temelini Protestan ahlakından aldığını iddia etmektedir. Ona göre siyasal ve ekonomik olarak belirlenen toplumsal yapı daha çok dinsel kaynaklardan beslenmektedir (Weber, 1973: 164). Weber’e göre, reform hareketi sonucunda daha bağımsız olan Protestan mezhebinin sahip olduğu değer ve inançlarla kapitalist bir toplum oluşturmada olumlu bir etken görevi görmüştür

(Keskin, 2004: 12-13). O, kapitalizmin kökeninin Protestanlığın “yaptığın işin en iyisini yap, dünyevi zevklere dalma” öğretisinde olduğunu, bu öğretinin iş bölümünü, çalışmayı ve üretimi teşvik ederek sermaye birikimi sağladığını ve bunun da zenginliğe ve refaha neden olduğunu iddia etmektedir (Weber, 1999).

Dinin toplumsal yapıya yön verdiğini iddia eden diğer bir düşünür de Robert Bellah’dır. Bellah, Japonya’da Shinto dininin siyasi değerleri oluşturarak toplumdaki davranışları nasıl etkilediğini ele alır (Duman, 2006: 526). Bellah'a göre Shinto dininin Japonya’da toplumsal ve dinsel değer sistemleri içerisindeki yeri o toplumu etkisi altına alarak toplumdaki davranışlara yön vermektedir (Yücekök, 1987: 162). Japonya’daki dini sistem, politik sistemle güven esasına dayanmakta ve bireyleri yoğun çalışma ve bir şeylerden feragat etmesi yönünde bir nevi yönlendirmektedir. Bellah, bu durumda Japonya’nın kalkınmasını gerçekleştirdiğini söylemektedir (Duman, 2006: 526). Shinto dinine göre toplum için zorunlu olanla dini bakımdan zorunlu olan aynı seviyededir. Yani din adamları da ayırım gözetmeksizin mesleklerinde kalmağa ve bu meslekte vazifelerini yapmaya teşvik edilmektedir (Freyer, 1964: 73).

Dinin toplumsal yapıyı ve dolayısıyla devleti etkilediğini düşünen diğer bir düşünür Alex De Tocqueville’dir. “Amerika’da Demokrasi” adlı eserinde dinin Amerika’da devleti düzenleyen ve toplumu organize eden bir kimliğe sahip olduğunu belirtir. Dolayısıyla Tocqueville, dini Amerikalıların önemli politik kurumu olarak kabul etmekte ve Amerikalıların dinine son derece bağlı bir toplum olduklarından bahsetmektedir. Ona göre din, bireylerin ahlaki ve kültürel özelliklerine katkı yaparak onların özgürlüklerini sağlamakta ve teşvik etmektedir (Tocquevelli, 1994). Dolayısıyla hayatın her alanında insanlar bir araya gelmekte ve dini özgürlüklerini yaşamakta ve toplumu ve devleti etkilemektedirler.

2.2. Toplumsal Yapının Dini Belirlediğini Savunan Görüşler

Toplumsal yapının dini ve dini değerleri belirlediğini savunan Marksist yaklaşım, din, hukuk, siyaset ve kültür gibi tüm üstyapı kurumlarının altyapı unsur olan üretim ilişkileri kısaca ekonomi tarafından belirlendiğini savunmaktadır. Diğer bir deyişle, Marx, üretim ilişkilerinin yani ekonominin sınıflı toplum yapısını, onun da bir üst yapı kurumu olan dini belirlediğini söylemektedir. Ona göre din, diğer sosyal yapıları etkileyen bir öge değil, diğer üst yapı kurumları gibi ekonomiden etkilenen ve üretim biçimine göre şekillenen bir üst yapı kurumudur (Dawis, 2004: 301). Marx dini halkın afyonu olarak görür. Ona göre “halkın aldatıcı

mutluluğu olarak dini ortadan kaldırmak, halkın gerçek mutluluğunu istemek anlamına” gelmektedir (Marx, 1997: 192). Marx’a göre, toplum, bütün üretim araçlarını plânlı bir şekilde ortak kullanmaya başladığında ve kendi yarattığı üretim güçlerine köle olmaktan kurtarıldığında din de yok olacaktır (Yücekök, 1987: 164).

Marx, insanın Tanrı’yla olan ilişkisinin insanın kendisiyle olan bilinçsiz ilişkisinden başka bir şey olmadığına inanmaktadır. Dini kutsal bir unsur olarak kabul etmeyip, onu sınıflı toplumlardaki toplumsal eşitsizliklerle açıklamakta ve kurduğu tarih felsefesinde, gelecekte oluşacak sınıfsız toplumun oluşumuyla dinin de ortadan kalkacağını ileri sürmektedir (Özay,2006: 121-122).

Dini, toplumun bir ürünü olarak gören Marx, Tanrı olgusunu doğa toplumlarının cevabını bulamadıkları olaylar karşısında ürettikleri bir kavram olarak görmektedir (Marx, 1971: 24; Thompson, 2004: 52). Bu anlamda Marx’a göre “...insanı insan yapan din değil, dini yapan insandır. Yani din, henüz kendine erişmemiş ya da çoktan yitirmiş bulunan insanın sahip olduğu kendinin bilinci ve kendinin duygusunu oluşturuyor.....Bu devlet, bu toplum, dünyanın tersine çevrilmiş bilinci olan dini üretiyor, çünkü kendileri alt-üst olmuş bir dünya oluşturuyor” (Marx, 1997: 191). Yani dini insanın yaptığı bir düşünce olarak gören Marksizm, her türlü metafiziğin ve dini inançların tam karşısında olmaktan da öte, dine karşı mesafelidir. Marksizm’in din konusundaki en meşhur sözü: “Din halkın afyonudur” ve bu düşünceye göre Tanrı ise korkuların bir ürünüdür (Marx, 1997: 191). Dinin bir afyon olmasının yanında din aynı zamanda egemen sınıf olan burjuvazinin kullandığı bir baskı aracı işlevini görmektedir. Bunun yanında din, insanların kullandıkları bir kendi kendini aldatma aracıdır. Bu açıdan bakıldığında din, halkın bilinçli ya da bilinçsiz olarak kabullendiği bir olgudur (Mardin, 1983: 34-35). Marksizm’in dine karşı bakış açısı o toplumda “laikçi” bir felsefenin doğmasına sebep olmuştur.

3. TÜRK YÖNETİM GELENEĞİNDE DEVLET, TOPLUM VE DİN

Türk siyasal hayatına genel olarak bakıldığında devlet ayrıcalıklı bir konuma sahiptir ve toplumsal varoluş ile eşdeğer tutulur. Bireyler kendi hayatları ile ilgili olumsuz bir durum ile karşılaşsalar da “Allah devlete zeval vermesin” yani devletin başına bir şey gelmesin sözünü çokça söylemektedirler. Yani devleti kendi canından ve malından üstün tutan bu anlayış toplumda genel olarak yaygındır. Bu anlayış yani devletsiz bir toplumun varlığını devam ettiremeyeceği fikri doğal olarak devleti her şeyin

yani bireyin, ailenin, akrabaların ve hatta milletin üstünde konumlandırmaktadır. Devlet toplumun birliği ve düzeninin sağlanması için bir araç değildir, devlet varsa toplum vardır, toplumun varoluşu devlete bağlıdır. Toplumda dinin etkisi konusu ise daha önce bahsedildiği gibi Tonyukuk'un Göktürk Hakanı Bilge Kağan, Budist mabedi yaptırmak istediğinde verdiği cevap da saklıdır. Bu söz dinin Türk devlet yapısını ne kadar etkileyeceğini göstermesi bakımından güzel bir örnektir. Yine Oğuz Kağan destanı incelediğinde dini öne çıkararak devlete ilişkin düşünceler rahatlıkla anlaşılacaktır. Destan dünyada Tanrı'nın düzeni sağlaması ile dünyada Kağan'ın düzeni kurmakla görevlendirilmesinin paralelliklerini yansıtır. Yine Orhun Yazıtları'nda devletin Kağan'a Tanrı'nın bir lütfu olduğundan bahsedilir. Toplumsal varoluş devletle bir tutulur. Hunlar ve Uygular dini iktidarın idaresine meşruiyet kazandıran ve devletin varlık sebebi olarak kabul etmişlerdir (Çilliler, 2016: 420-421). Bu anlayışlar dini önceleyen bir düşünceye dayanmaktadır. Çünkü yöneticiler meşruiyetlerini sağlamak için dini ön plandan tutmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nin siyasal ve toplumsal yapısı içerisinde devlet-toplum ilişkilerine bakıldığında siyasal- toplumsal yapıda çok keskin bir yöneten-yönetilen ayrımı vardı. Yapının bir tarafında sultan ve asker-sivil bürokratlar diğer tarafında halk bulunmaktaydı (Özkiraz ve Arslanel, 2015: 23). Bu iki kesim arasındaki ilişkiyi etkileyen olgulardan biri "din"di. Şöyle ki; Osmanlı devletinde devlet-din-toplum ilişkilerinde iki temel özellik bulunmaktadır. Birincisi devlet dinin üzerinde bir konumdadır (Çaha, 2001: 83). Şöyle ki; Fatih kanunnamelerinde belirtilen dince caiz olmamasına rağmen kardeş katlinin uygun görülmesi buna örnektir. Bu husus ise nizam-ı âlem fetvasıyla devleti ön plana çıkaran bir anlayışa dayanmaktadır. Yani devletin her şeyin üzerinde olduğunu belirten bir duruma işaret etmektedir. Bu konuda verilen fetva ise fetvalara Ebubekir Ratıp Efendi'nin "*her maslahat'ın vech-i şer'isi bittaharri bulunabilir*" sözüne denk düşmektedir. Yani devletin bekası için her şeyin şer-i dayanağının bir şekilde bulunabileceğini burada önemli olanın devlet olduğunu ifade etmektedir (Tekin, 2002: 198-199). İkincisi ise Osmanlı Devleti tarihi boyunca seküler hukukun (örf-i hukuk) şer'i hukukun üzerinde yer almasıdır. Örneğin Osmanlı Devleti'nde kamu hukuku şer'i hukuka değil örf-i hukuka dayanmaktaydı. Örf-i hukuk padişahın emir ve iradelerini içeren bir hukuka dayanmaktaydı. Bu hukuk zamanın koşullarına göre de formüle edilen laik bir hukuktu. (Çaha, 2001: 83).

Osmanlı devlet sistemi incelendiğinde dinle devlet arasındaki ilişkide dini bürokrasinin devlet bürokrasisinin altına yerleştirildiği anlaşılacaktır. Buna rağmen dini değerlerden ve simgelerden fazlaca

yararlanılmıştır. “din” devletin meşruiyeti yönünden en önemli kaynaklarından bir haline gelmiştir (Çaha, 2004: 148). Zaten Osmanlı Devleti’nde devletin temel görevi, İslâm dinini korumak, kollamak ve yaşatmaktır. Osmanlı devleti birey ve toplumu ilgilendiren hukuki konularda dini temel almış ve bunu yorumlayan ve kadılarından oluşan bürokrasiyi de devlet içinde görevlendirmiştir. Hatta medreseler kurarak bu görevlilerin yetişmesine öncülük etmiştir (Sitembölükbaşı, 1995: 7). Hal böyle olmakla birlikte şunu gözden kaçırmamak gerekir. Osmanlı Devleti’nde toplum ve devlet yönetiminde “din” etkin konumda olsa dahi devletin konumu her şeyin üstündedir. Dinin gücünün farkında olan devlet yöneticileri dinin denetimleri dışına çıkmasına izin vermemiş, dini siyasal amaçlarına ulaşmak için kullanmışlardır. Bu gelenek Türkiye Cumhuriyeti döneminde de devam etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nde de din karşısında devletin üstünlüğü kabul edilmiş ve dini meşruiyet siyasal bir araç olarak kullanılmıştır (Erdoğan, 1995: 190). Bu husus günümüzde dahi bu şekildedir. Türk devlet geleneğinde dinin siyasal bir araç olarak kullanılmasını Ocak (2017: s.12-13) şöyle ifade etmektedir. “Türk devletlerinin İslam’ı sadece inanç, ibadet, muamelat ve ahlak sistemi değil, aynı zamanda bir kendini meşrulaştırma, siyaset etme, yönetme ve başka devletlerle ilişki kurma aracı olarak kullanmaları” kastedilmektedir. “Aslında sadece Türkler değil, İslam tarihindeki bütün devletler için İslam’ın bir siyaset aracı olarak fonksiyon icra ettiği tarihsel bir gerçekliktir. Bu manada İslam, bizatihi bir din olmanın ötesine geçerek devletin bizzat kendisine, kendini algılama biçimine, yönettiği topluma, uluslararası ilişkilerine adeta şekil ve düzen veren siyasal bir mahiyet, başka bir ifadeyle resmi bir ideoloji niteliği kazanmaktadır. (...) İslam’ın bu siyasal niteliği onu Hristiyanlık’tan ve Musevilik’ten çok farklı bir düzleme yerleştirir.”

Günümüz modern devletlerinde toplumdan ayrı olarak din-devlet ilişkisinin laiklik-sekülerlik çerçevesinde değerlendirildiğini unutmamak gerekmektedir. Bu husus ise tarih boyunca devletlerde tartışmalı birçok süreci içinde barındırmaktadır. Laiklik sorunsalının diğer devletlerden farklı olarak Türk yönetim geleneğinin oluşmasında da uzun ve tartışmalı bir geçmişi bulunmaktadır.

SONUÇ

Din toplumu ve bireyleri birbirine bağlayan bir olgu olarak devlette yönetim geleneğinin oluşmasında etkili bir toplumsal yapı kurumudur (Wentworth, 1989: 48). Genel olarak din ile toplumsal yapı arasındaki ilişki karşılıklı etki esasına dayanmakta olup, bu etki, daha çok dinin toplum üzerindeki etkisi şeklinde olmaktadır. Din olgusu toplumu oluşturan

bireylerin doğumlarından ölümlerine kadar hayatlarının her noktasında onları etkiler, yönlendirir ve değiştirir. Din, toplumsal yapı unsurları ve kurumları olan devlet, siyaset, aile, ekonomi ve meşruluk vb. gibi kurum ve olgular üzerinde birçok işleve sahiptir (Keskin, 2004: 18). Türk yönetimi geleneği üzerinde değerlendirildiğinde dinin diğer toplumsal yapı kurumları üzerinde etkin olduğu söylenebilir.

Türk yönetimi geleneğinin oluşmasında etkin bir unsur olan dinin devlet ile çatışmayan rolü bu geleneğin oluşmasında önemli bir husustur. Bu çatışmayı engelleyen unsur ise Ebubekir Ratıp Efendi'nin "her maslahat'ın vech-i şer'isi bittaharri bulunabilir" sözünde saklıdır. Yani devletin bekası için her şeyin şer-i dayanağının bulunabileceğini burada önemli olanın devlet olduğu önemli bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım tarzı eski Türk devletlerinde görülmekte ve bu gelenekselleşen yaklaşım Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde devam etmiştir. Bu husus günümüzde dahi bu şekildedir. Yani toplumu etkileyen en önemli unsur olan dinin devlet ile çatışmayan birlikteliği günümüzde birçok örneklerle devam ettirilmektedir. Tabi ki burada dinin yani İslam'ın devlet yönetiminde karar verici vasfına bürünmemesi, Batı da olduğu gibi bir ruhban sınıfının olmayışı önemli bir husustur. Ayrıca devlet fikrinin Türklerin toplumsal yaşamında varoluşla bir tutulması bunun oluşmasında önemlidir. Türk yönetim geleneğinin din ile çatışmayan ve çelişmeyen sosyo-kültürel ve politik koşullar düşünülerek oluşturulduğunu ve bu hususun yönetimi güçlendirdiğini belirtmek gerekir. Bu din devlet uyuşması sadece yönetim alanında değil ekonomi, hukuki, toplumsal ve kültürel vs. alanlarda da görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, M. A, ve Köker, L. (1998), İmparatorluktan Tanrı Devletine, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- Avcı, İ., Köroğlu, A. (2021). "Dindarlığın Helal Gıda Satın Alma Niyeti Üzerindeki Etkisinde Helal Gıdaya Yönelik Bilgi ve Helal Gıdaya Verilen Önemin Aracılık Rollerinin İncelenmesi", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 16(2), 360-380.
- Bahar, H. İ., (2005), Sosyoloji, Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu.
- Barbier, M., (1999), Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset, Çev: Özkan Gözel, İstanbul: Kaktüs Yayınları.
- Bellah, R. N., (1958), "Religions Aspects of Modernization in Turkey and Japan",

- The American Journal of Sociology, Vol. 64, No. 1, ss. 1-5, <https://www.jstor.org/stable/pdf/2773267.pdf>, (Erişim Tarihi: 20.07.2021).
- Berger, P. L., (1969), The Sacred Canopy, Elements of A Sociological Theory Of Religion, Garden City: Doubleday.
- Berger, P. L., (1993), Dinin Sosyal Gerçekliği, çev. Ali Coşkun, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Bergson, H., (1962), Ahlak ile Dinin İki Kaynağı, çev. Mehmet Karasan, Ankara, MEB Yayınları.
- Çaha, Ö. (2001), “Türkiye’de Resmi Din Anlayışı: Etatokratik Sistemin İnşası”, İslamiyat, Vol. IV, No. 4, pp. 77-89.
- Çaha, Ö. (2004), Açık Toplum Yazıları, Ankara, Liberte Yayınları.
- Çilliler, Y. (2016), Türk Siyasal Hayatında Devlet Ve Hikmet-İ Hükümet Geleneği MustafaKemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt/Volume: 13, Sayı/Issue: 34, ss. 416-430.
- Coşkun, Ö. (2016), Türk Yönetim Sistemi Üzerine Kısa Bir Değerlendirme, The Journal of International Lingual, Social and Education Sciences, Volume: 2, Number: 2, pp. 126-133.
- Cox, J. L., (2004), Kutsalı İfade Etmek, Çev. Fuat Aydın , İstanbul: İz Yayıncılık.
- Challaye, F., (1960), Dinler Tarihi, çev: SemihTiryakioğlu, İstanbul: Varlık Yayınevi.
- Çelik, N. (2018), “Değişen Devlet Algısı: Toplumsallıktan Bireyselliğe”, İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5, (1), Nisan 2018, ss. 60-78.
- Daver, B. (1968), Siyaset Bilimine Giriş, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Davis, W., (2004), Din Sosyolojisi, çev: İhsan Çapcıoğlu, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, XLV, sayı: II, ss. 231-308, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/583135>, (Erişim Tarihi: 03.03.2021).
- Duman, F., (2006), Din ve Siyaset, “Siyaset” Der: Mümtazer Türköne, Ankara: Lotus Yayınevi.
- Durkheim, E., (1976), The Elementary Forms of the Religious Life, Religious Sociology and the Theory of Knowledge isimli giriş bölümü, İngilizceye çeviren: Josepy Word Swain, London, George Allen, Unwin, Türkiçeye Çeviren: Abdullah Topçuoğlu, Din Sosyolojisi ve Bilgi Teorisi, Der: M. Emin Köktaş ve Yasin Akay,

- (2007), Din Sosyolojisi, Üçüncü Basım, Ankara: Vadi Yayınları.
- Engels, F., (1995), Anti-Dühring: Bay Eugen Dühring Bilimi Altüst Ediyor, Çeviren: Kenan Somer, Üçüncü Baskı, Sol Yayınları,
- Er, İ., (1998), Din Sosyolojisi, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdoğan, M., (2000), Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji, 2. Baskı, Ankara: Liberte Yayınları.
- Erdoğan, M. (1995), Sekülerizm, Laiklik ve Din (Secularizm, Laicism and Religion)", Journal of Islamic Research, İslâm ve Lâiklik Sorunu Özel Sayısı, Vol. VIII, No. 3-4, Summary-Autumn . pp. 179-194.
- Freyer, H., (1964), Din Sosyolojisi, çev: Turgut Kalpsüz, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, , LIV, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Gökçe, B., (1996), Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumları, Ankara: Savaş Yayınları,
- Günay, Ü., (1998), Din Sosyolojisi, İstanbul: İnsan Yayınları.
- İnan, M. (2013), Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 39, ss. 395-413, Erzurum.
- Kazancı, M., (2005), Türklerde Devletle İlişkiler Üzerine Bazı Notlar, İletişim Araştırmaları, 3(1-2): 5-40.
- Keskin, M., (2004), Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, IV, Sayı:(ss: 7-21).
- Kehrer, G., (1968), Religions soziologie,, Walter de Gryter und Co. Berlin, çev: M. EminKöktaş, Din Sosyolojisi, Der. M. Emin Köktaş, Yasin Akay, (2007), Din Sosyolojisi, Vadi Yayınları, Üçüncü Basım, Ankara.
- Kurt, A., (2008), Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt: 17, Sayı: 2, 2008 ss. (73-93), <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/143725> , (Erişim Tarihi: 01.03.2021).
- Mardin, Ş., (1995), Tartışma ve Katkılar, Etik, Din ve Laiklik, , İstanbul: Metis Yayınları.
- Marx, K., (1971), Marx'ın Toplum Kuramı, (çev. Özer Ozankaya), Ankara: Doğan Yayınları.
- Marx, K., (1997), Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisine Katkı, Ankara: Sol Yayınları.
- Mardin, Ş., (1983), Din ve İdeoloji, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Ocak, A. Y., (2017), Selçuklular Osmanlılar ve İslam; Tespitler Problemler Öneriler, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Omay, O. (2010), Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, İstanbul Üniversitesi Açık Ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, İstanbul.
- Oppenheimer, F. (2005), Devlet, (Çev.: Alaeddin Şenel, Yavuz Sabuncu), Ankara, Phoenix Yayınevi.
- Özay, M., (2006), Günümüz Sosyolojisinde Modernleşme-Sekülerleşme-Din İlişkileri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Özipek, B. B., (2006), Devlet, (Ed: Mümtaz'er TÜRKÖNE), "Siyaset", Lotus Yayınevi, 4.Baskı, Ankara.
- Özkiraz, A. ve Arslanel, M. N. (2015), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi/GOSOS, (Yaz 2015) 10/1: 21-42 / (Summer 2015) 10/1: 21-42.
- Sitembölükbaşı, Ş. (1995), Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Tekin, Y. (20029, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Ulus Devlete Yönelik Girişimler", Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sivas.
- Tocqueville, A. D., (1994), Amerika'da Demokrasi, Ankara: Yetkin Yayınevi.
- Turner, B. S., (1994), Religion and Social Theory, London: Routledge, Üçüncü Baskı, Çev:Yasin Akay, "Sivil Din", der: M. Emin Köktaş ve Yasin Akay, (2007), Din Sosyolojisi, Üçüncü Basım, Ankara: Vadi Yayınları.
- Tümer, G., (1994), "Din", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), IX, İstanbul.
- Türkkahraman, M., (2009), Teorik ve Fonksiyonel Açından Toplumsal Kurumlar Ve Kurumlararası İlişkiler, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Y. 2009, C.14, s. 2, ss. 25-46, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/194655>, (Erişim Tarihi: 11.08.2021).
- Thompson, L., (2004), Odaktaki Sosyoloji-Din Sosyolojisine Giriş, çev. Bekir Zakir Çoban, İstanbul: Birey Yayınları.

- Yam, F. C. (2021), İlişkisel Kültürel Kuram ve Kavramlarının Türk Kültürü Açısından Değerlendirilmesi, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 41(1): 477-495,
- Yumni, S., (1994), İslam Sosyolojisine Giriş, İstanbul: Turan Kültür Vakfı.
- Yücekök, A. N., (1971), Türkiye’de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı: 1946-1968, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Yücekök, A. N., (1987), Siyasetin Toplumsal Tabanı (Siyaset Sosyolojisi), Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 565.
- Zencirkıran, M. (2019), Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No:3954.
- Wach, J., (1987), Din Sosyolojisine Giriş, (çev. Battal İnandı), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, No: 18, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Wallace, R. A., Wolf, A., (2002). Çağdaş Sosyoloji Kuramları, L. Elrubuz, M. R. Ayas (Çev.), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Weber, M., (1973), The Social Psychology of the World religions, “ Essays in Sociology, Ed. İngilizceye çeviren: H. H. Gerth ve C. W. Mills, Oxford University Press; bu makale R. Boccock ve K. Thompson’un religions and İdeology, Manchester University Press, 1985, s. 31-40’dan özetleyerek derledikleri şekliyle Türkçeye çeviren: Yasin Akay, Dünya Dinlerinin Sosyal Psikolojisi, der: M. Emin Köktaş ve Yasin Akay, (2007), Din Sosyolojisi, , Üçüncü Basım, Ankara: Vadi Yayınları.
- Weber, M., (1999), Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu, çev. Zeynep Gürata, Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Wentworth, W. M., (1989), “A Dialectical Conception of Religion and Religious Movements in Modern Society”, Secularization And Fundamentalism Reconsidered, Religion and the Political Order Volume III, Edited by Jeffrey K.Hadden and Anson Shupe, Paragon Hause, New York, ss. (45-63).